

Universiteit Utrecht

HOMO COOPERANS

Institutes voor collectieve actie en de solidaire samenleving

Tine De Moor

Oratie 30 augustus 2013

Universiteit Utrecht

Tine De Moor

Homo Cooperans

Institutes voor collectieve actie
en de solidaire samenleving

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar *Instituties voor Collectieve Actie in Historisch Perspectief*, 30 augustus 2013.

Het zijn boeiende tijden vandaag, ook voor historici: de huidige economische en maatschappelijke crisis roept voor velen de vraag op naar gelijkenissen met historische voorbeelden. Maar wat de huidige crisis onderscheidt van de vorige is ons toenemende onvermogen om, ondanks de rijkdom die we de afgelopen eeuwen vergaarden, op een verantwoorde wijze om te gaan met die rijkdom zodat deze een ieder, vandaag maar ook morgen, ten goede komt. De huidige crisis is eigenlijk een crisis in het intergenerationele denken, zowel tussen generaties vandaag als met generaties in de toekomst, en dit in verschillende domeinen. Eerst en vooral in het domein van de natuurlijke rijkdommen: de eindigheid van gezonde lucht, fossiele energiebronnen en oceanen, maar evengoed van het park om de hoek en het Noordzeestrand kondigen een tijd van schaarste aan waarbij de beschikbaarheid voor toekomstige generaties geen vanzelfsprekendheid meer is. In het domein van de zorg is de vraag naar de rekbaarheid van de verzorgingsstaat actueler dan ooit: hoe ervoor te zorgen dat de ouderen van de toekomst op een zelfde niveau van zorg kunnen rekenen als vandaag? Hoe houden we de zorg betaalbaar, ondanks de vergrijzing? Hoe zeker zijn jongeren nog van de pensioenen die ze vandaag bij elkaar sparen? Parallel daarmee zorgen vraagstukken over solidariteit op de werkvloer voor even grote dilemma's: hoe ruimte maken voor diezelfde jongeren, zonder dat dit ten koste gaat van het actief houden van ouderen? Zijn de studenten die we vandaag aan deze universiteit opleiden een gedoemde "*lost generation*"?

Vraagstukken over intergenerationele solidariteit zijn buitengewoon actueel, zoveel staat vast. De problemen die we vandaag kennen zijn niet alleen zeer ernstig, maar ook complexer en globaler dan die in het verleden, en de oplossingen uit het verleden, zoals de realisaties van de verzorgingsstaat, blijken ook eindiger dan gedacht. Weliswaar zijn er technologische oplossingen beschikbaar voor vele problemen: we kunnen met z'n allen gaan rekeningrijden, we kunnen kiezen voor de trein i.p.v. het vliegtuig (hoewel de HST-technologie ook wel eens blijkt te falen...), en met betere domotica kunnen we ouderen langer in hun vertrouwde omgeving ondersteunen. De realiteit is echter dat er tussen technologie en oplossing een andere stap nodig is: het bouwen van solide, veerkrachtige instituties die

normen en waarden creëren waarmee het gedrag van individuen zo gereguleerd wordt dat het de problemen van vandaag oplost en de toekomst rooskleuriger maakt.

Burgerkracht: van “collective interests” naar “collective action”

Het andere, meer positieve nieuws is echter dat er vandaag, parallel aan de negatieve spiraal waarin de economie en samenleving lijken terecht te komen, ook een heel andere evolutie gaande is: er ontstaan voortdurend nieuwe instituties, instituties die we kunnen omschrijven als “instituties voor collectieve actie”, waarbij samenwerking en zelfregulering het uitgangspunt zijn voor de dagelijkse praktijk; burgers nemen zelf het heft in eigen handen om lokale problemen aan te pakken. Van onderop ontstaan vandaag, met de inspanning van gewone burgers zoals u en ik, nieuwe samenwerkingsverbanden die noden op het vlak van energie, zorg, voeding, verzekering, infrastructuur, enzovoorts concreet willen aanpakken met de ambitie om dit langdurig te gaan doen, en die zich op die manier onderscheiden van de eerdere tijdelijke burgerinitiatieven die ook door individuele burgers opgezet kunnen worden. Her en der in Nederland, maar ook elders in Europa¹, worden nieuwe samenwerkingsverbanden gecreëerd door en voor burgers, steeds met een specifiek economisch, ecologisch, of maatschappelijk doel voor ogen. Dit is geen verkapte vorm van communisme – door de overheid georkestreerde collectivisering –, maar het zijn nieuwe collectieven, geïnitieerd door en voor gewone burgers – vandaar de term “burgercollectieven” die ik voor de eenvoud hierna graag gebruik in plaats van “instituties voor collectieve actie”.²

¹ Zie voor een overzicht voor een beperkt aantal landen de website Collective-Action.info, ‘Examples of present-day collective initiatives’, http://www.collective-action.info/_POC_Examples.

² Lenos, Sturm, en Vis beschrijven dit ook wel als de derde generatie burger participatie, na een eerste generatie in de jaren 1970 toen mondige burgers mogelijkheden tot inspraak afdwongen, en de tweede generatie waarin burgers in een vroege fase de gelegenheid krijgen om mee vorm te geven aan het beleid via interactieve beleidsvorming en coproductie. Zie S. Lenos, P. Sturm, en R. Vis, *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quick scan van 34 coalitieakkoorden en raads-programma's voor de periode 2006 – 2010* (Amsterdam 2006); zie ook M. Hurenkamp, E. Tonkens, en J.W. Duyvendak, *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven* (Amsterdam 2010) 13-14.

Sinds ongeveer 2005 ontstonden er in Nederland ruim 300 collectieven in de energie, zowel gericht op het opwekken van energie als op het samen aankopen van energie bij marktspelers; tal van initiatieven in de zorg, variërend van ouderwoongemeenschappen, ouderenzorgcoöperaties, kinderopvangcentra tot coöperaties van huisartsen en fysiotherapeuten werden opgericht.³ Maar ook in de voedselproductie, -distributie, en -consumptie (variërend van boerencoöperaties tot nieuwe coöperatieve supermarkten gerund door werknemers en/of vrijwilligers),⁴ en in de creatieve sector, alsook in de infrastructuursector (zoals bij de aanleg van glasvezelnetwerken), zien we vele nieuwe instituties die door collectieve actie, door samenwerking, en middels zelfregulering een gemeenschappelijk doel proberen te bereiken. U kunt het zo gek niet bedenken, of er zijn plannen om een coöperatie op te richten; zelfs onder Utrechtse prostituties wordt er ernstig over nagedacht om een coöperatie op te zetten....⁵

Het gaat hier niet om eenmalige initiatieven, maar om ambitieuze organisaties die een langetermijneffect proberen te beogen. De zogenaamde Broodfondsen die sinds een aantal jaren in heel Nederland worden opgericht worden opgericht illustreren dat treffend.⁶ De enorme toename van het aantal ZZP-ers (Zelfstandigen Zonder Personeel) en hun problemen om een betaalbare arbeidsongevallenverzekering te pakken te krijgen heeft ertoe geleid dat zij zich collectief zijn gaan verenigen in broodfondsen, waar via een maandelijks inleg door alle leden een buffer wordt aangelegd voor gevallen van ziekte of ongeval van één van de leden. Vaak nemen

³ Voor vele voorbeelden uit de zorgsector, zie Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg, 'InNuvatie: kiezen, durven en ondernemen in wonen en zorg' (versie 16 april 2012), <http://www.kenniscentrumwonzorg.nl/actueel/speci-als/innovatie> (bezoekt 8 juli 2013).

⁴ Zie bijvoorbeeld <http://www.sterksel.nu/ons-dorp/dorpswinkel> en <http://www.boodschappennet.nl/>.

⁵ Zie De Stad Utrecht.nl, 'Utrecht gaat mogelijk prostituties ondersteunen bij op richting coöperatie' (versie 13 juni 2013), <http://www.destadutrecht.nl/politiek/nieuws/5567/utrecht-gaat-mogelijk-prostituties-ondersteunen-bij-oprichting-cooperatie> (bezoekt 8 juli 2013).

⁶ Zie voor de organisatie die deze initiatieven ondersteunt en meer achtergrondinformatie over Broodfondsen: <http://www.broodfondsen.nl/>.

nieuwe instituties daarbij de vorm van een coöperatie aan, soms de vorm van een vereniging of een stichting. Vaak is het doel van de leden ook vrij ruim opgevat: het gaat om niet zomaar energie opwekken, het gaat om duurzame energie; het gaat niet om zomaar zorg voor ouderen, maar om zorg die ouderen toelaat in het eigen dorp te kunnen blijven tot het echt niet anders meer kan. Behalve dit soort initiatieven die gericht zijn op het voorzien in nieuwe of bestaande noden zijn er ook nog tal van initiatieven waarbij het “delen” van reeds beschikbare goederen en niet zozeer de productie van nieuwe goederen of diensten voorop staat, maar die ook steeds vaker uitmonden in een nieuwe institutie voor collectieve actie.

Het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk van instituties voor collectieve actie is dat ze zelfregulerend zijn en ook aan zelfbeheer doen: de leden van de institutie ontwerpen zelf het reglement – soms in samenspraak met een lokale overheid – met daarin richtlijnen over wie al dan niet lid kan worden, hoe gebruik gemaakt mag worden van de gemeenschappelijke goederen en diensten, hoe de institutie bestuurd dient te worden, en wat te doen in geval van overtreding van die richtlijnen door een individueel lid. Dit verschilt fundamenteel van een *governance model* waarbij goederen en diensten via de vrije markt aangeboden worden en waarbij consumenten en vaak ook de eigenlijke producenten geen of zeer weinig directe invloed hebben op hoe een product tot stand komt, aan welke kwaliteitseisen producten moeten voldoen, en welke verkoopprijzen ervoor gehanteerd worden.

De diversiteit in het aantal types van instituties voor collectieve actie vandaag is enorm: niet alleen varieert hun actiedomein van zorg, tot energie, tot landbouw, maar ook de wijze waarop ze georganiseerd zijn is zeer divers. Sommige collectieven zijn sterk vervlochten met de lokale overheid en werken er nauw mee samen; andere willen daar hoegenaamd niets van weten en willen ook financieel volledig *self-supporting* zijn. In sommige collectieven wordt er van de leden weinig verwacht, in andere gevallen is actieve participatie net een essentieel onderdeel van het functioneren. Hoewel het voor overheden door deze grote variatie niet meevalt om een greep te krijgen op het fenomeen, heeft net die diversiteit een grote toegevoegde waarde voor ons institutionele landschap. Misschien moeten we die enorme diversiteit niet als een probleem beschouwen, maar net als een afspiegeling van de vele verschillen in lokale problemen en de mogelijke oplossingen

die zich daarvoor aandienen, naast de door staat of markt geboden oplossingen.

Nederlandse politici zijn ook niet blind voor wat er gebeurt in de samenleving. Onder noemers zoals “burgerkracht”, “zelforganisatie”, “*weconomy*”, “horizontalisering”, “decentralisering” regende het de afgelopen jaren rapporten in opdracht van overheden over de kenmerken, mogelijkheden, en gevolgen van deze nieuwe ontwikkelingen.⁷ Politici van zeer divers pluimage pleitten voor het reactiveren van verantwoordelijkheid onder burgers: burgers moeten zelf meer doen om de verzorgingsstaat overeind te houden. Sommige politici, zoals huidig staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van Rijn, gaan zelfs zo ver te beweren dat we als burgers weer meer “warme gevoelens” voor elkaar moeten gaan koesteren.⁸

Dit politieke discours loopt parallel aan de beschreven ontwikkeling van vele nieuwe initiatieven waarmee burgers zelf te kennen geven dat ze ook zelf meer willen doen, niet zozeer omdat ze reageren op de oproep van de overheid (de overheid doet immers vooralsnog erg weinig om dat affectieve burgerschap ook echt te stimuleren), maar omdat zij daartoe een echte noodzaak zien. Zowel bij zorgverleners (en dan vooral diegenen die de zorg ook effectief uitvoeren) als bij de zorgbehoevenden is er een grote vraag naar “ketenverkorting”, naar minder tussenstappen tussen de vraag en het aanbod, naar een beperking van de “professionalisering” die de laatste jaren werd doorgezet. Hetzelfde geldt in de energiesector: burgers willen weten waar hun energie vandaan komt, en hebben vaak het vertrouwen in de grote leveranciers verloren. Zonnepanelen op het eigen dak en dat van de buurman moeten de weg naar duurzame energie verkorten.

In die vreemde tweespalt tussen enerzijds politici die oproepen tot meer engagement onder burgers en anderzijds nieuwe, van onderop gevormde instituties staat Nederland zeker niet alleen. Het is een beweging die zich momenteel in heel West-Europa, maar ook in Zuid-Europa voltrekt, al zijn er ook grote verschillen:

⁷ Een aantal voorbeelden is te vinden in het overzicht op http://www.collective-action.info/_POC_Literature.

⁸ T.J. Meeus en J. Wester, “Mensen die echt zorg nodig hebben, laten we niet in de steek”, *nrc.next*, 26 april 2013, 5.

sinds 2005 werden in Duitsland ruim 400 energiecoöperaties opgericht, die over het algemeen vrij klein begonnen (gemiddeld 29 leden in beginfase)⁹, met inmiddels in totaal ruim 80.000 aandeelhouders.¹⁰ Het Verenigd Koninkrijk heeft de bekende *Big Society*-plannen. Daartegenover staan ook Westerse landen, waaronder België, waar de interesse voor dit soort initiatieven groeiende is, maar waar de meeste collectieven nog in de kinderschoenen staan. Verschillen in de mate waarin nieuwe burgercollectieven tot stand komen hebben deels te maken met fiscale of juridische bepalingen, maar vooral met de ontwikkelingen van de vrije markt in de betreffende regio's. Hier kom ik zo dadelijk op terug.

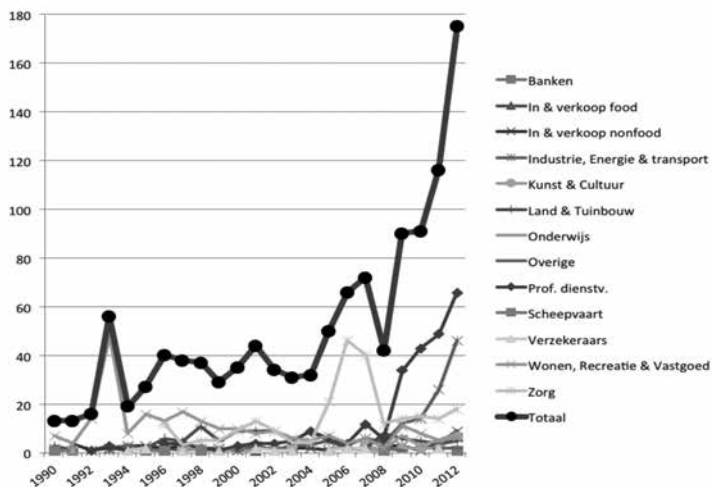
Een stille revolutie?

Het beeld dat ik net schetste doet vermoeden dat hier toch iets bijzonders aan de hand is. Zowel in de vakliteratuur als in de media wordt gesproken van een revolutie, een kanteling, een omwenteling in de manier waarop onze samenleving georganiseerd is, een doorbreken van de verstarde dichotomie van markt versus staat. Maar hoe significant is deze beweging nu echt? Over hoeveel initiatieven gaat het nu echt? De beweging meten terwijl we er midden inzitten is heel moeilijk, maar er zijn toch wel enige cijfers die duiding kunnen brengen. Laten we even kijken naar de evolutie van de door deze nieuwe initiatieven meest gekozen “werkvorm”: de coöperatie. Veel organisaties houden het uiteindelijk bij een informeel samenwerkingsverband of worden een vereniging of stichting, maar Nederland is toch van oudsher een land van coöperaties: de traditie om coöperaties op te richten dateert van lang voor de oprichting van de boerenleenbanken – de voorlopers

⁹ Zie Deutscher Genossenschafts- und Raiffeisenverband, 'Energy cooperatives. Results of a survey carried out in spring 2012', [http://www.dgrv.de/weben.nsf/272e312c8017e736c1256e31005cedff/41cb30f29102b88dc1257a1a00443010/\\$FILE/Study%20Results%20Energy%20cooperatives%202012.pdf](http://www.dgrv.de/weben.nsf/272e312c8017e736c1256e31005cedff/41cb30f29102b88dc1257a1a00443010/$FILE/Study%20Results%20Energy%20cooperatives%202012.pdf) (bezoekt 8 juli 2013). Uit dit onderzoek bleek dat 83% van de onderzochte energiecoöperaties bij aanvang minder dan 50 leden had.

¹⁰ Een recente inventarisatie toonde aan dat er in Duitsland tussen 2006 en 2011 430 nieuwe energiecoöperaties gevormd waren. Zie Deutscher Genossenschafts- und Raiffeisenverband 'Energy Cooperatives', <http://www.dgrv.de/en/cooperatives/newcooperatives/energycooperatives.html> (bezoekt 8 juli 2013). Voor een overzicht van recentelijk ontplooide initiatieven in Nederland, zie <http://www.hieropgewekt.nl/initiatieven>.

van de bekende Rabobank – aan het eind van de negentiende eeuw. Uit onderstaande grafiek blijkt dat er in het bijzonder sinds 2005 een vlucht vooruit te merken is met jaarlijks tientallen nieuwe coöperaties in vooral de professionele dienstverlening, industrie, energie en transport en de zorg.¹¹

Figuur 1: Evolutie van het aantal nieuwe coöperaties per sector sinds 1990 en tot en met 2012¹²

Hoogleraar “Actief Burgerschap” Evelien Tonkens (Universiteit van Amsterdam) beschrijft deze evolutie als een “stille revolutie”.¹³ Maar is deze dan vergelijkbaar met de stille revolutie die ikzelf beschreef een aantal jaren terug, één die betrekking

¹¹ Cijfers gebaseerd op dataset Coöperaties (met dank aan Onno van Bekkum) en O. van Bekkum en C. Griffioen, *Coöperatie+*. *De economische betekenis van de coöperatie* (Utrecht 2012) 6.

¹² Bron: coöperatie-database Onno van Bekkum.

¹³ Zie o.a. M. Goudswaard, ‘Evelien Tonkens; “Stille revolutie in verzorgingsstaat mist samenhang en logica”’, *Het Financieel Dagblad*, 20 juli 2013.

had op de ontwikkelingen in de late middeleeuwen?¹⁴ Is dit – in het licht van de geschiedenis – een kantelmoment in onze samenleving en staan we aan de vooravond van een nieuw samenlevingsmodel? Of is deze opwelling van samenwerking en burgerzin een kortstondige reactie tegen de huidige crisis en gaat het, zodra deze crisis overwaait, vanzelf weer over? Ik zal voor u niet in de toekomst kijken maar het antwoord op deze twee vragen wel zoeken in het verleden, in het zeer verre verleden. Ik neem u ruim 1.000 jaar mee terug in de tijd...

Wanneer we ver vóór het ontstaan van de verzorgingsstaat teruggaan, komen we tal van historische vormen van instituties voor collectieve actie tegen. Vanaf de late middeleeuwen, zo rond de elfde tot dertiende eeuw, werd er in de Lage Landen in toenemende mate voor gekozen om individuele problemen in een geïnstitutionaliseerde, collectieve vorm aan te pakken, grotendeels los van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten. Het uitgangspunt voor de vorming van een collectiviteit was niet in de eerste plaats de onmiddellijke woonomgeving, maar eerder de beroepsgroep. Kooplieden vormden als eerste beroepsgroep – al vroeg in de elfde eeuw in Tiel – een eerste samenwerkingsverband: door de krachten te bundelen konden ze meer druk uitoefenen op zowel lokale stedelijke als machtiger autoriteiten zoals de Duitse Keizer om bepaalde privileges te verkrijgen. Als individuele kooplieden stonden ze vrij zwak: wie investeert in handel, loopt altijd het risico dat goederen verloren gaan of niet geleverd worden. Deze en andere vraagstukken lagen ook aan de basis van de oprichting – ongeveer een eeuw later dan de koopmansgilden – van de eerste ambachtsgilden.¹⁵ Een groeiende goederenmarkt zorgde ervoor dat sommige ambachtsgilden bepaalde kwaliteitscriteria niet respecteerden of onder de prijs gingen verkopen. Door het verenigen van de ambachtsgilden konden reputatiemechanismen ontwikkeld worden en kwaliteits- en prijsafspraken hard gemaakt worden, waardoor een minimuminkomen voor de leden van het gilde gegarandeerd kon

¹⁴T. De Moor, 'The Silent Revolution: a new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective action in Western Europe', *The International Review of Social History* 53 (2008) 175-208.

¹⁵Zie L. van der Vleuten en J. L. van Zanden, 'Drie golven gilden. Institutionele ontwikkeling van koopliedengilden tot knechtbussen', *Leidschrift* 25(2) (2010) 59-71.

worden, wat onder druk van de toenemende verstedelijking steeds belangrijker werd.¹⁶

Gelijktijdig met deze voornamelijk stedelijke beweging organiseerden ook steeds meer boeren het gebruik van weideland gemeenschappelijk. “Gemene gronden” – in Nederland beter gekend onder de benamingen markegenootschappen (Oost-Nederland)¹⁷ en meenten (vooral het zuidelijk deel van Nederland) – werden op grote schaal ingericht in West-Europa en bleven tot het eind van de achttiende eeuw een belangrijke rol spelen in de organisatie van de landbouw.¹⁸ Zowel de stedelijke als de rurale ontwikkelingen moeten we zien in relatie tot de toenemende bevolkingsdruk in bepaalde regio’s van West-Europa. Van de elfde eeuw tot het midden van de veertiende eeuw – wanneer de Zwarte Dood toeslaat – kende West-Europa een gestage bevolkingsstijging, weliswaar met de nodige *ups* en *downs*, maar met over het algemeen toenemende urbanisatie en druk op de beschikbare natuurlijke rijkdommen. Voor boeren leidde dit tot steeds intensiever gebruik van landbouwgrond én weideland waardoor de – voor een gemengd landbouwsysteem – noodzakelijke balans tussen beide vormen van landgebruik steeds fragieler werd. Voldoende weideland voor het vee was, als bron van meststoffen, een absolute noodzaak om het akkerland productief te houden.¹⁹ Gemeenschappelijk landgebruik bood ook een aantal schaalvoordelen en beperkte de kosten bij bijvoorbeeld overdracht van eigendom van het land van vader op zoon.

¹⁶B. De Munck, P. Lourens, en J. Lucassen, ‘The establishment and distribution of craft guilds in the Low Countries, 1000-1800’, in: M. Prak e.a. (eds.), *Guilds in the early modern low countries. Work, power and representation* (London 2006) 32-73.

¹⁷De Oost-Nederlandse marken kwamen relatief snel van de grond mede door de afwezigheid van een sterke centrale macht, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Graafschap Holland waar de graaf zich meer ging bemoeien met de organisatie van de meenten. Zie hierover o.a. J. L. Van Zanden, ‘The paradox of the marks. The exploitation of commons in the eastern Netherlands, 1250-1850’, *The Agricultural History Review* 47 (1999) 125-144, 128.

¹⁸Voor meer achtergrondinformatie over de verschillende soorten “commons” in Europa, zie http://www.collective-action.info/_TYP_COM; zie ook van Zanden, ‘The paradox of the marks’ en P. C. M. Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in The Netherlands. An overview’, in: M. De Moor, P. Sharpe, en L. Shaw-Taylor (eds.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500 - 1850* (Turnhout 2002) 87-112.

¹⁹B. H. Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht 1978).

Maar ook de oorsprong van de Nederlandse waterschappen moet in die tijd geplaatst worden: door samenwerking probeerden de leden van het waterschap om op een zo efficiënt mogelijke wijze het land – en de voeten – droog te houden.²⁰ Een fenomeen van andere aard, maar institutioneel gezien zeer gelijkaardig en ook gelijktijdig in opkomst, zijn de begijnhoven in de laatmiddeleeuwse steden van de Lage Landen: vrouwen die een semi-religieus leven nastreefden verenigden zich en leefden relatief onafhankelijk van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten een gemeenschappelijk leven. Vanaf de late middeleeuwen trokken alleenstaande vrouwen in de Lage Landen²¹ in toenemende mate naar de stad om er in loonarbeid te werken.²² De veiligheidsproblemen waarmee deze individuele vrouwen geconfronteerd werden, konden door het vormen van dergelijke collectiviteiten beperkt worden.

Wanneer vele belangengroeperingen ontstaan, gericht op telkens slechts één deel van de samenleving, is het voor de hand liggend dat er met tijd en stond onderling ook conflicten ontstonden. Begijnen bijvoorbeeld hielden zich bij wijze van economische activiteit bezig met de fabricatie van textiel. In vele gevallen verkregen zij toestemming om hun textiel ook op de lokale markt te verhandelen, en in een aantal gevallen genoten zij daarbij van een gunstige fiscale situatie. Dit was zeer tegen de zin van de textielgilden en leidde tot de nodige onderlinge discussie en conflicten.²³ Ook waterschappen en markegenootschappen hadden soms beiden belang bij een bepaalde aanpak, met de nodige discussie over gebruiksrechten tot gevolg.

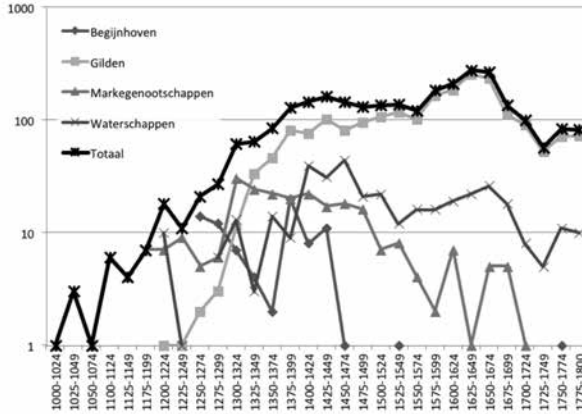
²⁰ E. Beukers (ed.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* (Hilversum 2007); A. Kaijser, 'System building from below: institutional change in Dutch water control systems', *Technology and Culture* 43 (2002) 521–548; T. Soens, *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaams kustvlakte (1280–1580)* (Antwerpen 2009) 17–72.

²¹ M. Bosker, M., E. Buringh, en J. L. van Zanden, 'From Baghdad to London: unraveling urban development in Europe, the Middle East, and North Africa, 800–1800', *The Review of Economics and Statistics* (forthcoming; Early Access-version available online at http://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/REST_a_00284, doi: 10.1162/REST_a_00284)

²² D. S. Reher, 'Family ties in Western Europe: a persistent contrast', *Population and Development Review* 24 (1998) 203–234.

²³ Zie onder andere de overeenkomst uit 1442 van de Utrechtse begijnen met het linnenweversgilde om aan deze laatste jaarlijks 1,5 pond te betalen voor het door het gilde verleende recht om met twee of drie weefgetouwen doeken te weven (Het Utrechts Archief, Archieven van de kloosters (toegang 0705), inventarisnummer 989).

Voor elk van de betrokken groepen – boeren, ambachtslieden, begijnen, et cetera – gold echter: als groep met gemeenschappelijke belangen stonden ze sterker: in de economie, in de politiek, in de samenleving.

Figuur 2: Evolutie van het aantal nieuwe instituties voor collectieve actie (begijnhoven, gilden, markegenootschappen, waterschappen) per kwarteeuw in de periode 1000-1800 in Nederland (logaritmische schaal)²⁴

Dat instituties zoals markegenootschappen vandaag de dag zo goed als geheel uit het Nederlandse landschap en het collectieve geheugen verdwenen zijn, is een gevolg van een liberaliseringsgolf die sinds de achttiende eeuw allerlei vormen van gemeenschappelijk eigendom in geheel West-Europa bedreigde. De “ruimte” die noodzakelijk is om instituties voor collectieve actie van onderop te vormen, verdween steeds meer onder druk van de

²⁴De gegevens voor deze grafiek werden gebaseerd op de data verzameld in het kader van het NWO-Middelgroot project “Data Infrastructures for the Study of Guilds and Other Forms of Collective Action” (2007-2011) waaraan onderzoekers uit Nederland, België, Italië, en de VS meewerkten. Zie http://www.collective-action.info/projects_NWOProject. In het bijzonder wil ik Jan Lucassen, Piet Lourens, Milja van Tielhof, Aart Vos, Lotte van der Vleuten, René van Weeren, en Annelies Tukker danken voor hun bijdrage aan de datasets over de Nederlandse instituties voor collectieve actie. De data zijn beschikbaar via https://www.dataverse.nl/dvn/dv/WebsiteICAGuilds/faces/study/Study-Page.xhtml?globalId=hdl:10411/10101&studyListingIndex=4_e65c3494de-2f199a14193eac8ec

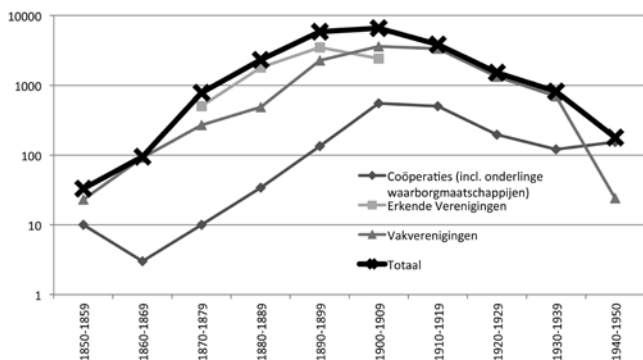
zich vormende natiestaten. Intussen werd, mede onder invloed van het Verlichtingsdenken, privaat eigendom naar voren geschoven als hét middel bij uitstek om economische groei te stimuleren. Het individu diende zich te kunnen verzekeren van de resultaten van zijn inspanningen op het land of in de handel, en daarvoor was privaat eigendom van productiemiddelen een must, volgens de denkers en politici uit die tijd. Gemeenschappelijk eigendom van land of andere productiemiddelen zou er voor zorgen dat men zich niet ten volle inspande. Vanuit deze redenering werden vormen van instituties voor collectieve actie zoals gilden en gemene gronden bestempeld als “relicten van het verleden”. Gemeenschappelijk bezit en economische samenwerking werden als belemmeringen voor verdere economische groei beschouwd. De meest bekende variant van deze privatiseringsdrang staat bekend als de *Enclosures*:²⁵ de langdurige en intensieve campagne van de Engelse overheid om gemene gronden – *commons* – bij wet te privatiseren – maar ook het Europese continent kende zijn eigen *enclosure*-beweging. Over de gevolgen op sociaal vlak en de – verwachte – effecten op de landbouwproductiviteit van deze *enclosures* is het laatste woord nog niet gezegd, maar vast staat dat deze een buitengewoon ingrijpende invloed op de samenleving hebben gehad. De privatisering van de Nederlandse markegenootschappen met de wet van 1811 en gelijkaardige maatregelen elders in continentaal Europa zorgden voor een snelle privatisering van gemene gronden.²⁶ Eind achttiende eeuw werden ook de gilden aan snel tempo opgeheven, onder impuls van een zeer gelijkaardige politieke retoriek.²⁷

²⁵ L. Shaw-Taylor, ‘Parliamentary Enclosure and the emergence of an English agricultural proletariat’, *The Journal of Economic History* 61 (2001) 640–662; J. M. Neeson, *Commons: Common right, Enclosure, and social change in England, 1700–1820* (Cambridge 1996); J. Humphries, ‘Enclosures, common rights, and women: the proletarianization of families in the late eighteenth and early nineteenth centuries’, *The Journal of Economic History* 50 (1991) 17–42.

²⁶ van Zanden, ‘Paradox of the marks’, 138; zie voor een overzicht van de privatisering van gemene gronden op het negentiende-eeuwse continent, o.a. M. D. Demélas en N. Vivier (eds.), *Les propriétés collectives face aux attaques libérales (1750–1914). Europe occidentale et Amérique latine* (Rennes 2003).

²⁷ In de Zuidelijke Nederlanden in 1795, in de Noordelijke Nederlanden in 1798. Zie De Munck e.a., ‘Establishment and distribution of craft guilds’, 63.

Bij het begin van de negentiende eeuw werden hier en daar ook nieuwe instituties voor collectieve actie – vaak ter vervanging van de oudere gilden – opgericht. Een bekend voorbeeld daarvan is het in 1811 op het Friese platteland in Achlum opgerichte coöperatieve waarborgfonds dat uiteindelijk zou uitgroeien tot de – vandaag – grootste verzekeraar van Nederland, Achmea. Maar een nieuwe “golf” aan nieuwe instituties voor collectieve actie kwam toch pas tegen het einde van de negentiende eeuw. Zo rond 1880 zien we nieuwe instituties voor collectieve actie in groten getale ontstaan, zowel gericht op het collectief organiseren van productie – in coöperaties –, van diensten – in onderlinge waarborgfondsen – als van producenten/arbeiders – in vakverenigingen; daarnaast was dit ook een bloeiperiode voor vele nieuwe (erkende) verenigingen die geen economische, maar eerder culturele of sportieve doelstellingen huldigden (zie figuur 3).

Figuur 3: Evolutie van het aantal nieuwe instituties voor collectieve actie (coöperaties (inclusief onderlinge waarborgmaatschappijen), vakverenigingen, erkende verenigingen) per decennium in de periode 1850-1950 in Nederland (logaritmische schaal)²⁸

²⁸ De gegevens voor deze grafiek werden gebaseerd op databases aangeleverd door Onno van Bekkum (Coöperaties en onderlinge waarborgmaatschappijen), het IISG (HISVAK-database, versie 18 juni 2013, met dank aan Sjaak van der Velden) en Huygens-ING (M. van Tielhof, Erkende verenigingen, 1855-1903

Het is de ontstaansperiode van een aantal van de coöperatieve “reuzen” van vandaag, zoals de Boerenleenbank (1897/98), één van de voorlopers van de huidige Rabobank en geïnspireerd door het initiatief van Friedrich Wilhelm Raiffeisen een paar jaar eerder.²⁹ Deze tweede golf van nieuwe instituties voor collectieve actie zou aanhouden tot ongeveer 1920.

Een duidelijk verschil met de eerste golf in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd is dat een opvallend aantal kleinere organisaties die tijdens deze tweede golf ontstonden in de loop der tijd gefuseerd zijn en zich soms ontwikkeld hebben tot heel grote coöperaties. Hoewel in de vroegmoderne tijd er ook geregeld fusies ontstonden van gilden bleven deze in omvang – aantal leden – relatief beperkt. Fusies van bijvoorbeeld markegenootschappen zijn niet bekend, wel onderlinge samenwerkingsverbanden. Daartegenover staat dat de instituties uit de eerste golf een vaak aanzienlijke langere levensduur hadden. Terwijl van de coöperaties die ontstonden in de periode 1880-1920 vandaag slechts één vijfde nog actief is, overleefde ruim 90 procent van de markegenootschappen die we onderzocht hebben in de provincies Overijssel, Gelderland, en Drenthe makkelijk de kaap van 150 jaar. In het geval van de ambachtsgilden overleefde ongeveer 62 procent van de gevallen die kaap, wat ook aanzienlijk meer is dan de coöperaties van de tweede golf.³⁰ Qua bijdrage aan de totale omzet van de coöperatieve sector in Nederland of het aantal werknemers dat daarmee gemoeid is, is de huidige, derde golf aan nieuwe coöperaties nog marginaal: de vele kleinere recente initiatieven worden overschaduwd door een aantal “reuzen” zoals Achmea, Rabobank Groep, en FrieslandCampina, die samen (in 2010-2011) goed zijn voor ruim 42 miljard euro omzet en bijna 100.000 werknemers en die nagenoeg alle hun oorsprong vinden in de vorige, tweede golf.³¹

Maar in het geval van de hedendaagse, nieuwe burgercollectieven is dat vaak anders. Hedendaagse initiatiefnemers pakken net graag uit met dergelijke historische parallellen: in de benaming van

(www.Historici.nl/Onderzoek/Projecten/ErkendeVerenigingen)).

²⁹K. Sluyterman e.a. Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898-1998 (Den Haag 1998) 20-25.

³⁰Met dank aan Miguel Laborda Pemán voor de berekeningen op basis van de bestanden gecreëerd in het kader van het NWO-middelgroot project “Infrastructures” (zie hoger).

³¹van Bekkum en Griffioen, *Coöperatie+*, 9.

sommige nieuwe burgercollectieven wordt de historische band zelfs expliciet benadrukt omdat dit de legitimiteit van de nieuwe organisatie en de kans op slagen ervan extra benadrukt. Referenties naar het verleden moeten vertrouwen, herkenbaarheid opwekken. Broodfondsen van ZZP-ers hebben erg veel weg van de vroegmoderne gilde, en sommige benadrukken dat ook graag (ZZP-gilde); De Energiemarke in Hoenslo combineert referenties naar het historische gebruik met duurzame energie-opwekking via landschapsbeheer.³² Hoewel er een grote cesuur zit tussen de historische gilde en marke en hun hedendaagse “opvolgers” zijn de drijfveren en organisatievorm erg gelijkend.

Het zou echter te kort door de bocht zijn te stellen dat de geschiedenis zich simpelweg herhaalt – zo eenvoudig is het niet. De huidige ontwikkelingen verschillen op een aantal vlakken fundamenteel van de historische instituties voor collectieve actie. Zeer zeker is de context anders – met een groter aanbod aan mogelijkheden voor individuele burgers om te bankieren en/of zich te verzekeren –, maar dit gaat ook gepaard met een aanzienlijk grotere complexiteit van onze samenleving waarbij er tussen producent en consument van energie, zorg, voeding, et cetera (te) veel schakels zitten. In vergelijking met de historische situatie zijn doelstellingen van de nieuwe collectieven vaak “opgesplitst”. Terwijl in de historische context economische en sociale doelstellingen vaak bij elkaar gebracht werden in één collectief, is er vandaag voor vele verschillende doelstellingen wel telkens een apart collectief: wie energie nodig heeft sluit zich aan bij een energiecollectief en wie zorg nodig heeft bij een zorgcollectief. Dit is op zich een gemiste kans: het bundelen van vele verschillende doelstellingen creëert ook mogelijkheden om een efficiëntere organisatie te vormen waarbij tegenslagen en meevallers in verschillende domeinen ook gespreid kunnen worden, en reciprociteit op verschillende domeinen doorwerkt. Opvallend is wel is dat behoorlijk wat lokale energiecoöperaties zich nu ook op andere domeinen dan uitsluitend energieopwekking beginnen te bewegen. Coöperanten kiezen in een aantal gevallen bewust voor herinvestering in de lokale

³²Zie o.a. website van Hier Opgewekt, ‘Energie Marke Haarlose Veld’, <http://www.hieropgewekt.nl/initiatieven/gelderland/energie-marke-haarlose-veld> (bezocht 8 juli 2013) en de website van De Ommer Marke, <http://www.ommermarke.nl/> (bezocht 8 juli 2013).

samenleving in plaats van voor het uitkeren van een dividend. In het Overijsselse Hoonhorst bijvoorbeeld werkt *Duurzaam Hoonhorst* aan energiebesparing, maar ook aan zorg.³³

Een ander verschil zit in de duur waarvoor men zich verbindt aan een initiatief: hoewel hierover geen precieze cijfers te vinden zijn suggereren andere studies over de lidmaatschapsduur van organisaties wel dat men vroeger veel makkelijker een levenslang engagement aanging terwijl dit nu veel korter van duur is.³⁴ Ook het aandeel van de samenleving dat betrokken is bij instituties voor collectieve actie lijkt te verschillen: ook dit is moeilijk te becijferen maar gezien de brede verspreiding van organisaties als markegenootschappen op het vroegmoderne platteland en het gildesysteem in de steden valt het te veronderstellen dat de beweging vandaag nog veraf staat van waar het vroeger stond. Niettemin maken coöperaties die hun oorsprong vinden in de tweede golf vandaag een aanzienlijk groot aandeel uit van de Nederlandse economie. Niet minder dan 111 miljard bedraagt de huidige gezamenlijke omzet van de Nederlandse coöperaties (ter vergelijking: alle beursgenoteerde bedrijven samen zetten 253 miljard euro om).³⁵ Elke Nederlander is lid van gemiddeld maar liefst 1,8 coöperaties.

1.000 jaar - drie golven: lessons learned

Wat valt er nu te leren uit de zojuist in vogelvlucht beschreven 1.000 jaar geschiedenis van instituties voor collectieve actie? Er zijn zeker verschillen tussen vroeger en nu, maar zijn er ook algemene lessen te trekken? Uit het bovenstaande verhaal valt al te concluderen dat er op zichzelf niets nieuws onder de zon is: het is in het licht van de zeer lange-termijn-geschiedenis gezien geen revolutie. Maar precies dat gegeven biedt de mogelijkheid om de huidige veranderingen beter te kaderen,

³³Zie website *Duurzaam Hoonhorst*, <http://www.duurzaamhoonhorst.nl> (bezoekt 8 juli 2013); zie bijvoorbeeld ook het initiatief voor de Betuwse Energie Coöperatie (website Holistico, 'Betuwse Energie Coöperatie', <http://www.holistico.nl/projecten+en+mvo/mvo/betuwse+energie+co%c3%b6peratie> (bezoekt 8 juli 2013) en de website van de coöperatieve vereniging Energie Dongen. <http://www.energiedongen.nl/> (bezoekt 8 juli 2013).

³⁴E. van den Berg en J. de Hart, *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld* (Den Haag 2008).

³⁵van den Berg en de Hart, *Maatschappelijke organisaties in beeld*, 77.

te begrijpen, om kansen en mogelijke problemen beter in te schatten.

De belangrijkste les uit deze langetermijnanalyse is dat aan een golf van nieuwe instituties voor collectieve actie telkens een fase van versnelde ontwikkeling van de vrije markt voorafgaat, waarbij privatisering een belangrijke rol speelt. We zien dit na de eerste ontwikkelingen van de markten tijdens de middeleeuwen (met een versnelde ontwikkeling van de land-arbeidsmarkt)³⁶, we zien dit na een sterke golf van liberaal denken en privatisering in de negentiende eeuw, en we hebben dit vrij recentelijk nog zien gebeuren na de privatisering van publieke diensten (neoliberalisme) in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Vanaf de jaren 1980 wordt binnen Europa – mede onder druk van de Europese Unie – sterk ingezet op liberalisering van publieke diensten en goederen, o.a. via *Public-Private-Partnerships*. Maar inmiddels is gebleken dat liberalisering niet altijd het gewenste effect heeft gehad. De privatisering van de energiesector heeft bijvoorbeeld niet de verwachte marktwerking opgeleverd en is vaak een rem op verduurzaming van energieproductie.³⁷ Het ontstaan van zorgcoöperaties is een directe reactie op het gebrek aan betaalbare en toegankelijke zorg op menselijke maat, in het bijzonder in dunbevolkte en snel vergrijzende gebieden – zoals momenteel in de provincie Noord-Brabant: bij gebrek aan voldoende afname binnen een haalbare perimeter werkt het marktprincipe niet meer. Datzelfde principe blijkt ook heel duidelijk uit een voorbeeld uit de infrastructuursector: in Heeze-Leende, een klein Brabants dorp dat door reguliere aanbieders als oninteressant gezien wordt omwille van de onvoldoende geconcentreerde bewoning werd recent door burgers zelf een glasvezel-coöperatie opgezet. Ook in het geval van de Broodfondsen gaat dit op: voor zelfstandigen zonder personeel is een degelijke arbeidsongeschiktheidsverzekering niet meer haalbaar via de commerciële aanbieders en dus doet men het maar zelf. In beide gevallen zorgt collectieve actie voor een haalbaar alternatief.³⁸

³⁶B. J. P. van Bavel, 'Markets for land, labor, and capital in northern Italy and the Low Countries, twelfth to seventeenth centuries', *Journal of Interdisciplinary History* 41 (2011) 503-531 en idem, 'The transition in the Low Countries. Wage labour as an indicator of the rise of capitalism in the countryside, 1300-1700', *Past & Present* 195 (supplement 2) (2007) 286-303.

³⁷T. van Velzen, "'Marktwerking in energiesector is overschat". Ir. Maarten van Riet pleit voor lokale coöperaties', *De Ingenieur*, 29 juni 2012, 48-50.

³⁸Website Broodfondsen, 'Begint bij de basis', <http://www.broodfondsen.nl> (bezoekt 17 juli 2013).

De huidige ontwikkelingen van coöperaties vertonen veel gelijkenissen met de vorige golf van burgercollectieven: hoewel tegen het begin daarvan, zo rond 1880, geheel West-Europa een liberaliseringsgolf had doorgemaakt, leverde dit niet voor iedereen, waaronder vele boeren en plattelandsbewoners, het gewenste resultaat op. Het is in deze periode dat we het ontstaan van vele boerencoöperaties, waaronder de eerder vermelde *Raiffeisenkasse*, moeten plaatsen: boeren in Duitsland, en daarbuiten, ondervonden grote moeilijkheden om bij reguliere banken leningen aan te gaan, onder meer door de grote onvoorspelbaarheid van hun opbrengsten. In tegenstelling tot de grootse verwachtingen die toen – en vandaag – gekoesterd werden en worden, lost de vrije markt dus niet altijd de belofte in om meer en beter aan competitievere prijzen te leveren.

De relatie tussen instituties voor collectieve actie en marktwerking is wel enigszins ambigu te noemen. Enerzijds dienden instituties voor collectieve actie het individu te beschermen tegen de markt; zoveel wordt duidelijk uit de relatie tussen urbanisatie en de toename van instituties als gelden in de vroegmoderne tijd, en uit de expliciete referenties naar de mogelijke nefaste impact van de markt die we terugvinden in regelgeving opgesteld door gebruikers van gemene gronden.³⁹ Commercialisering van goederen die gemaakt werden met grondstoffen van de gemene grond werd vaak aan een strikte regulering onderworpen. In reguleringen vinden we beperkingen terug waarbij melk van koeien die op de gemene weide hadden gestaan niet buiten het dorp mocht verkocht worden. Vee dat de winter niet had doorgebracht in de stallen van de boer mocht niet op de gemene weide; op deze wijze werd vermeden dat de gemeenschappelijke weiden voor commerciële melkproductie en vetnesten werden gebruikt in plaats van voor de basisbehoeften. Tal van varianten die de belangen van de zelfvoorziening boven die van de commercialisering plaatsten, kunnen in de bewaarde reguleringsdocumenten teruggevonden worden, wat aantoont dat de gebruikers van gemene gronden zich goed bewust waren van de mogelijke nefaste invloed van commercialisering op hun gemeenschappelijke weides. *Freeriding*, met het oog op individuele verrijking en met een mogelijke “tragedy

³⁹Zie hiervoor ook het *Common Rules-project*, i.s.m. de universiteiten van Pamplona en Lancaster (zie http://www.collective-action.info/_PRO_NWO_CommonRules_Main).

of the commons” tot gevolg, moest tegen elke prijs vermeden worden.⁴⁰

Anderzijds heeft de toenemende marktintegratie ook een positieve rol gespeeld op het individuele niveau. Uit het werk van antropologen weten we dat een hogere mate van contact met markten individuen tot een hogere mate van bereidheid tot wederkerig handelen kan aanzetten.⁴¹ Het is dus wellicht niet toevallig dat precies in de regio rond het Noordzeegebied – waar de markten zich het snelst ontwikkelden – er ook een opvallende sterke ontwikkeling van dit soort instituties plaatsvond. Men zou kunnen stellen dat geïnstitutionaliseerde vormen van collectieve actie als het ware als een soort *modus vivendi* fungeerden om in de gegeven omstandigheden het meeste uit de zich nog ontwikkelende markt te halen, zonder dat ze daarbij ook de negatieve effecten zouden voelen.⁴² Deze “*moral economy*” zorgde voor een balans tussen kortetermijnvraag van de markt en het langetermijnaanbod waarover burgers beschikten.⁴³

Dat instituties voor collectieve actie functioneren als een correctiemechanisme voor een niet naar behoren functionerende vrije markt betekent echter niet noodzakelijk dat ze instrumenten “tegen” de vrije markt zijn. Zo zijn er voldoende voorbeelden te geven van instituties in heden en verleden, zoals bijvoorbeeld de gemene gronden, die in hun eigen werking marktinstrumenten zoals prijsmechanismen hanteerden om het gedrag van de eigen leden te reguleren, en zijn er ook tal van instituties voor collectieve actie die net aanleiding gegeven hebben tot nieuwe ontwikkelingen in de vrije markt.⁴⁴ Gilden worden geprezen om hun rol in de ontwikkeling van menselijk kapitaal via hun

⁴⁰ G. Hardin, ‘The tragedy of the commons’, *Science* (New Series) 162 (1968) 1243-1248.

⁴¹ J. Henrich e.a. (eds.), *Foundations of human sociality: economic experiments and ethnographic evidence from fifteen small-scale societies* (Oxford University Press 2004).

⁴² De Moor, ‘Silent Revolution’.

⁴³ van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 129. De term “*moral economy*” vindt zijn oorsprong in het werk van E. P. Thompson (zie onder meer E. P. Thompson, ‘The moral economy of the English crowd in the 18th century’, *Past & Present* 50 (1971) 76-136).

⁴⁴ T. De Moor, ‘Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century’, *The Economic History Review* 62 (2008) 1-22.

wijdverspreide leerlingensysteem en gilden vormden ook de omgeving waar het concept van het merk als teken van goede productkwaliteit tot stand kwam.⁴⁵ Historische coöperaties zoals *Vooruit* in Gent die in het verleden – maar recentelijk opnieuw – voluit inzetten op samenaankoopinitiatieven waar met een aanzienlijk prijsvoordeel voor leden anders ontoegankelijke producten toch beschikbaar werden voor hun leden, kunnen beschouwd worden als de voorlopers van supermarkten die rond de jaren '50 van de vorige eeuw in snel tempo opgezet werden, zij het binnen de vrije markt. Vandaag zien we naast het ontstaan van geïnstitutionaliseerde collectieve actie ook éénmalige samenaankoopinitiatieven in bijvoorbeeld de energiesector. Instituties voor collectieve actie zijn blijkbaar niet alleen reacties op de ontwikkeling van de vrije markt, maar ook voorlopers van nieuwe ontwikkelingen binnen diezelfde vrije markt.

In tegenstelling tot wat vele media suggereren moeten we een groot deel van de huidige initiatieven niet beschouwen als een reactie op de crisis. De nieuwe golf aan initiatieven kwam immers reeds eerder op gang, in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw, ruim voor de eerste crisissignalen voelbaar werden. De crisis heeft ongetwijfeld het ongenoegen bij burgers verder aangescherpt en de ruimte geschapen voor alternatieve ideeën, en politici hebben hier zeer zeker handig op ingespeeld. Maar met de roep naar meer affectief burgerschap, naar meer verantwoordelijke actieve burgers, naar meer *Big Society*, lijkt de politiek eerder in te spelen op een zich al ontwikkelend fenomeen en op deze wijze de echte oorzaak ervan enigszins te verdoezelen: het falen van de private zorgverlening (en andere privatisering), de overprofessionalisering van de zorgsector, en in andere domeinen, zoals de energiesector, het uitblijven van een echt duurzaamheidsengagement bij grote energieleveranciers. Burgercollectieven ontstaan uit zichzelf, zelden op initiatief van lokale of andere overheden, maar voornamelijk op initiatief van burgers.

Hoewel in Nederland ook wetgevende initiatieven zoals de *Wet maatschappelijke ondersteuning* (Wmo, 2007) een rol gespeeld hebben in de evolutie naar meer burgercollectieven, valt op dat dezelfde evolutie ook elders in Europa speelt, zowel in landen die

⁴⁵B. De Munck, S. L. Kaplan, en H. Soly (eds.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship* (London/New York 2007).

hard – bijvoorbeeld Griekenland en Spanje – als minder hard – bijvoorbeeld Duitsland – door de crisis werden getroffen. Duitsland is vandaag bijvoorbeeld absolute koploper in het opzetten van lokale energiecoöperaties. Tegelijkertijd zijn er landen in Europa waar deze evolutie veel minder speelt. De vergelijking Nederland-België is hier op zijn plaats: België maakt niet dezelfde “revolutie” door als Nederland, terwijl België minstens even hard onder de crisis gebukt gaat. Het verschil zit onder meer in het steviger overeind blijven van de Belgische verzorgingsstaat, en een tragere – maar daarom niet minder dreigende – privatisering van publieke diensten.

Naast de timing van de start van de nieuwe golf aan initiatieven, en het feit dat deze in geheel Europa te vinden zijn, valt ook op dat de burgercollectieven voorkomen zowel in sectoren waarin men een sterk effect van marktwerking zou kunnen verwachten – bijvoorbeeld de energiesector – als andere sectoren waarvan men met enig gezond verstand op voorhand wel had kunnen inschatten dat marktwerking weinig anders dan een hoop ellende zou opleveren, zoals de zorgsector. Zowel in sectoren waar winst te behalen valt als in die waar grote winst behalen ofwel onmogelijk ofwel onverantwoord is ontstaan er initiatieven voor collectieve actie.

Toekomstkansen & nood aan zelfreflectie

Maar de vraag blijft: wat nu? Moeten we hopen dat het – zoals in het verleden – “vanzelf overgaat” of zijn hier net kansen te rapen? Het antwoord op deze vraag hangt samen met de zoektocht naar het behoud van de kwaliteit van (samen)leven die we vandaag bereikt hebben en de toegankelijkheid voor alle burgers, en dat op de (hele) lange termijn, ook wanneer het tussendoor economisch weer eens slecht gaat. De verzorgingsstaat was een manier om risico's te spreiden onder alle burgers binnen een relatief beperkte tijdshorizon. Die tijdshorizon verbreden is de uitdaging voor de toekomst. De vraag die we ons daarom moeten stellen is niet of de actieve burger – al dan niet als vrijwilliger betrokken bij een burgercollectief – de verzorgingsstaat kan of moet vervangen. De vraag die we ons zouden kunnen stellen is of het bestaan van andere “*governance models*” ons huidige bestel, waarbij goederen en diensten ofwel door de overheid ofwel door de markt gecreëerd en aangeboden worden, niet zouden

kunnen complementeren met andere types instituties en zo kunnen bijdragen tot meer institutionele diversiteit en als dusdanig tot een meer veerkrachtig systeem.

Maar hoe doe je dat? Ook voor dat antwoord kunnen we weer te rade gaan in onze historische proeftuin. Historisch onderzoek naar de verschillende vormen van instituties voor collectieve actie die ik eerder al belichtte toont ons dat er, ondanks de weinige affiniteit die de meesten van ons nu nog koesteren met een landbouwer of een ambachtsman, institutionele instrumenten zijn die de activiteit waarop ze betrekking hebben overstijgen, maar gericht zijn op het mediëren van samenwerking, en het vermijden van onnodige en mogelijk zelfs schadelijke competitie.

De afgelopen jaren hebben we ons binnen het onderzoeksteam met een internationale groep van onderzoekers uit Engeland, Spanje, Italië, en Nederland gebogen over de vraag hoe duurzame instituties voor collectieve actie, en dan in het bijzonder *commons*, er precies uitzien. Met welk pakket aan regels kan je een duurzame institutie bouwen? Het onderzoek naar historische voorbeelden van instituties voor collectieve actie binnen onze onderzoeksgroep spitst zich toe op een aantal aspecten, zoals de oorzaken van ontstaan en de daaropvolgende levensloop van instituties, hoe het samenwerken werd gereguleerd, en welke instrumenten ervoor gezorgd hebben dat vele van de historische voorbeelden lange tijd konden overleven. Indien we intergenerationale problemen willen aanpakken moeten we instituties bouwen die generaties overbruggen, die ettelijke decennia, misschien wel eeuwen, kunnen bestaan. De geschiedenis toont dat dit niet onmogelijk is: vele van de Nederlandse markegenootschappen overbruggden moeiteloos twee eeuwen. Een lange levensduur hoeft niet in contrast te staan met dynamiek: regelgeving werd zeer frequent aangepast. Veerkracht hoeft ook niet noodzakelijk samen te gaan met voortdurend bestraffend optreden naar de leden van het collectief toe. Uit ons onderzoek blijkt dat markegenootschappen die het eeuwenlang uitzongen meer tijd en energie investeerden in het betrekken van hun leden bij de besluitvorming dan in het dreigen met sancties.⁴⁶

⁴⁶T. De Moor en A. Tukker, Participation versus punishment. The relationship between institutional longevity and sanctioning in the early modern times (case studies from the East of the Netherlands) (Paper voor de Rural History Conference 2013, Bern, 19-22 augustus 2013; online beschikbaar via http://www.ruralhistory2013.org/papers/3.4.3._DeMoor.pdf).

Betrokkenheid bij het veranderen van regulering blijkt van essentieel belang te zijn om leden bij de les te houden en te doordringen van de noodzaak tot regulering.

Een goed begrip van de ingrediënten om van de huidige initiatieven veerkrachtige, duurzame instituties te maken is ook voor de toekomst een absolute noodzaak. Er zijn voldoende voorbeelden van burgercollectieven die ten onder gaan, coöperaties die het niet lang uitzingen of uiteindelijk de coöperatieve vorm opgeven. Hoe konden bijvoorbeeld de woningbouwcoöperaties uitgroeien tot de vaak disfunctionele corporaties die ze vandaag vaak zijn? Ook moeten we de vraag durven stellen of succes als bedrijf en de bijbehorende groei in marktaandeel en aantal consumenten geen nefaste invloed kunnen hebben op het coöperatieve karakter van een coöperatie. Grootschaligheid brengt niet alleen winst maar ook risico's met zich mee: een aantal coöperaties – Rabo in de financiële sector, Achmea in zorgverzekeringen – behoren tot de grootste bedrijven van Nederland, een coöperatie zoals FrieslandCampina kan zich met recht en rede een wereldspeler noemen. De vraag die we ons daarbij moeten stellen is of bedrijven van dergelijke omvang – met activiteiten in binnen- én buitenland – op termijn ook hun coöperatieve principes kunnen blijven waarmaken. Hoe om te gaan met schaalvergroting onder invloed van de globalisering? Hoe de gevolgen daarvan voor participatie van de *stakeholders* inperken en het afnemend sociaal kapitaal compenseren is een enorme uitdaging waar de “oude” coöperaties – gevormd in de tweede golf – vandaag voor staan. Worden ze slachtoffers van hun eigen succes? Hoeveel succes is teveel succes?

Een heel recent voorbeeld uit Vlaanderen, de Arco-bank, toont aan dat ook coöperaties niet ongevoelig zijn voor “*the lure of capital*”, vaak met nefaste gevolgen. Niet alleen bij deze coöperatie hadden de eigenlijke coöperanten geen idee van eerder genomen beslissingen, een groot deel van hen wist niet eens dat ze coöperant waren of wat dat dan wel zou kunnen betekenen.⁴⁷ Intensieve betrokkenheid van leden bij de besluitvorming is één van de originele uitgangspunten van de negentiende-eeuwse coöperatieve be-

⁴⁷Zie o.a. website Nieuwsblad.be, “‘Arco was misleiding op nooit geziene schaal’ Deminor snoeihard voor manier waarop ACW coöperanten bedotte’ (versie 15 maart 2013), http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=D MF20130314_00504695 (bezocht 17 juli 2013).

weging maar is vandaag in vele gevallen geen prioriteit meer.

Tegelijkertijd zien we dat een aantal bedrijven de principes van de coöperatie niet huldigen, en zelfs misbruik maken van het feit dat het zeker in de Nederlandse context een buitengewoon flexibele bedrijfsvorm is. Het oprichten van een coöperatieve vennootschap heeft in Nederland een aantal voordelen die bepaalde nadelen van de bv kunnen omzeilen (zoals bijvoorbeeld de inleg van aandelenkapitaal, het onttrekken van winst aan de onderneming op een fiscaal minder gunstige wijze, of de rompslomp bij het bijhouden van een aandeelhoudersregister).⁴⁸ Pseudo-coöperaties die profiteren van die voordelen bestaan vaak niet al te lang, maar doen het imago van “de coöperatie” niet altijd goed.

Een andere zorg die met regelmaat vermeld wordt, is het risico op een nieuwe vorm van ongelijkheid binnen de samenleving waarbij deelname aan burgercollectieven enkel bereikbaar is voor zeer mondige, sociaal-sterke, en voldoende kapitaalkrachtige burgers. Recente cijfers verzameld door het Sociaal Cultureel Planbureau doorprikken echter de illusie dat publieke diensten aangeboden door de overheid vandaag ook voor iedereen evenzeer toegankelijk zijn en even intensief benut worden.⁴⁹ De vraag onder burgers is bovendien ook niet gelijk verdeeld: sommigen hebben gewoon meer zorg nodig dan anderen. Met andere, meer lokale instituties, dichter bij de gevers en nemers, is het makkelijker om *freeriding* en overconsumptie van zorg tegen te gaan. Bovendien is het huidige alternatief, privatisering, per definitie een inperking van publieke diensten waarbij het ook zeer de vraag is of dit zomaar kan teruggedraaid worden.

⁴⁸ van Bekkum en Griffioen, *Coöperatie+*, 17.

⁴⁹ Uit het rapport *Minder voor het midden. Profijt van de overheid 2007* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) uit 2011 blijkt dat de middeninkomens iets minder profiteren van publieke voorzieningen zoals als gebruiker van kinderopvang, als reiziger in het openbaar vervoer, als leerling in het onderwijs, als ontvanger van huursubsidie, of als bezoeker van een museum dan verwacht mocht worden en de hogere inkomens duidelijk meer. Zie E. Pommer e.a., *Minder voor het midden. Profijt van de overheid 2007* (Den Haag 2011).

Tot slot

De geschiedenis leert ons dat de mens een coöperatief wezen is, een *homo cooperans*, en dat we al heel lang instituties die op langdurige samenwerking gericht zijn bouwen, en dat telkens na een periode van versnelde marktwerking en privatisering. De exercities in de historische proeftuin tonen aan dat de veerkracht van een samenlevingsmodel beperkt is wanneer één of ander *governance model* te sterk de overhand krijgt. De conclusie moet daar mijns inziens zijn dat er nood is aan een meer evenwichtige verhouding tussen markt, staat, en burgercollectief, en dat deze laatste daarin als een volwaardig *governance model* moet kunnen functioneren, zij het met de nodige zelfreflectie naar de toekomst toe. Meer institutionele diversiteit zou een troef kunnen zijn en in tijden van crisis voor meer veerkracht kunnen zorgen. Dit is een aspect dat in het huidige debat over in het bijzonder coöperaties in de zorg nog helemaal niet naar voor komt. Het huidige debat in Nederland over de inzet van burgers is inmiddels zeer actief maar ook behoorlijk diffuus. Te vaak wordt nog geroepen dat de huidige trend een reactie op de crisis is.

Wellicht moeten de vele initiatieven rond het delen van reeds bestaande goederen die meer gericht zijn op kostenbesparing dan productie van goederen en diensten wel in het licht van de crisis gezien worden. Maar de basis voor de nieuwe coöperaties in zorg, energie, et cetera is mijn inziens al een paar decennia terug gelegd met een versnelling van de privatisering van deze sectoren.

Het debat van vandaag is ook verwarrend door de onduidelijke status van de burger in dit verhaal: wat wordt van hem of haar verwacht in “het nieuwe model”: een rol als vrijwilliger of als werknemer of werkgever in bijvoorbeeld een coöperatie? Komt de last voor de zorgbehoevende ook te liggen bij “actieve” burgers (met een baan) of alleen bij “beschikbare” burgers (zonder een baan)? En er is verwarring over het soort dienstverlening en productie dat voor het nieuwe model in aanmerking zou komen: door de plannen van de overheid om terug te treden in het aanbieden van publieke diensten, speelt het debat zich nagenoeg integraal af in het domein van de zorg. Over de haalbaarheid van energiecollectieven wordt bijvoorbeeld zelden gediscussieerd, terwijl het qua institutionele vorm zeer vergelijkbare initiatieven zijn. Het debat over de rol van de burger wordt op die manier sterk verengd tot vraagstukken over wat we met

onze vrije tijd al dan niet willen doen, terwijl de verscheidenheid aan sectoren waarin we nieuwe initiatieven zien aangeeft dat het debat eerder over institutionele vernieuwing zou moeten gaan, over hoe via institutionele vernieuwing solidariteit minder indirect en meer voelbaar kan gemaakt worden. De aandacht zou daarbij moeten gaan naar de vraag hoe het functioneren van dergelijke instituties over de zeer lange termijn geoptimaliseerd kan worden, zonder te raken aan de eigenheid van de aanpak die varieert van collectief tot collectief. Als historici kunnen we ook aantonen, op basis van voorbeelden met lange levensduur, welke instrumenten er geschikt zijn om de vitale instituties te bouwen die voor de toekomst nodig zijn. Historiografie is niet zomaar het brengen van een leuk verhaal, maar is een *conditio sine qua non* om te begrijpen wat er nodig is om veerkrachtige instituties te bouwen die generaties lang, desnoods zelfs eeuwenlang, kunnen overleven.

We kunnen als historici de toekomst niet voorspellen. Wat we wel kunnen doen is een langetermijnevolutie schetsen en vaststellen dat er op het huidige *governance model* een beperkte houdbaarheidsdatum zit, maar dat we het wiel niet opnieuw hoeven uit te vinden om een nieuw, veerkrachtiger *governance model* uit te bouwen. Een intergenerationele crisis kan enkel overkomen worden met een constellatie van instituties die over de lange termijn de zorgen en verzuchtingen van vele generaties weet te verzoenen.

Dankwoord

Tot slot een paar woorden van dank. Interdisciplinariteit is onontbeerlijk bij het soort onderzoek dat ik uitvoer. Meer dan een must is het een lust om met vele andere onderzoekers uit economie, sociologie, bestuurskunde, antropologie, en biologie samen te werken, van hen te leren terwijl ik hen in alle onbescheidenheid probeer te overtuigen van het belang van historisch onderzoek. De eerste keren dat ik vrijmoedig buiten de lijntjes begonnen te kleuren was toen ik na contact met het werk van Elinor Ostrom, die ik als een groot inspirator en voorbeeld beschouw, in contact kwam met de *International Association for the Study of the Commons*, waar ik vooral heel weinig historici trof, en dat vond ik zelf – eerlijk gezegd – wel heel stoer. Uit mijn samenwerking met ondermeer Erling Berge is het tijdschrift *The International Journal of the Commons* gegroeid, een wapenfeit waar ik nog steeds heel trots op ben. Collega's Miguel

Lana Berasain en Angus Winchester dank ik voor de jarenlange samenwerking rond historisch onderzoek naar *commons*-regulering in Europa.

Maar ondanks het belang dat gehecht wordt aan goede internationale contacten is het toch de onmiddellijke onderzoeksomgeving waar “het” moet gebeuren. Binnen deze universiteit wordt interdisciplinariteit gekoesterd en dat heb ik de afgelopen jaren zeer weten te waarderen. Mijn dank gaat dan ook uit naar het College van Bestuur en de faculteit Geesteswetenschappen voor het gestelde vertrouwen in mijn toekomstplannen. Binnen het interdisciplinaire speerpunt *Institutes* en in het bijzonder het *Kenniscentrum Institutes voor de Open Samenleving* zijn mooie samenwerkingsverbanden met collega’s en maatschappelijke actoren tot stand gekomen. Samen met Erik Stam en ook Vincent Buskens, Evelien De Kezel, en Tanja van der Lippe konden vele mooie ideeën uitgewerkt worden. In het bijzonder wil ik hierbij Bas van Bavel bedanken, als de bezieler van het speerpunt en de belangrijkste verbinder in dit geheel, niet alleen tussen de disciplines, maar ook tussen historici onderling, onder andere als huidige voorzitter van de afdeling *Economische en Sociale Geschiedenis*. Dank voor de onaflatende inzet om over de grenzen heen bruggen te bouwen; bruggen waarlangs ik graag oversteek.

Vandaag is het precies negen jaar geleden dat ik bij diezelfde afdeling als verdwaalde Belg terecht kwam. Toen waren we nog met 16 – ik weet het nog precies –, inmiddels zijn dat ruim 40 collega’s geworden. Een aanzienlijk deel van die groep bestaat uit onderzoekers die behoren tot het *Institutions for Collective Action* onderzoeksteam, dat ik met heel veel genoegen coördineer. Teamleden René van Weeren, Jaco Zuijderduijn, Miguel Laborda Pemán, Sarah Carmichael, Felix Meier zu Selhausen, Corry Gellatly, Richard Zijdeman, Jacob Weisdorf, Winny Bierman en in het recente verleden ook Annemarie Bouman, Kleoniki Alexopoulou, en Annelies Tukker hebben een essentiële rol gespeeld in het realiseren van onze gezamenlijke onderzoeksdromen. Zoals zij kunnen bevestigen is samenwerken soms een moeilijke oefening maar ook een die méér mogelijk maakt, en die ook naar meer smaakt.

De groei die de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis in de afgelopen jaren heeft doorgemaakt is te danken aan de bijzondere synergie tussen alle leden, ongeacht hun positie, ervaring, of opleiding, en meer specifiek aan de unieke samenwerking tussen Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden. Beiden hebben voor mij een

zeer belangrijke rol gespeeld op weg naar dit spreekgestoelte. Maarten Prak als gids doorheen het academische bedrijf, als kritische lezer en adviseur bij vele onderzoeksaanvragen, en als geruststelling dat een overschot aan kinetische energie – daar hebben we beiden een beetje last van – geen belemmering hoeft te zijn om hoogleraar te worden.

Met Jan Luiten van Zanden heb ik inmiddels een ruim tien jaar durende samenwerking rond vele vaak uiteenlopende projecten en debatten, maar jaren daarvoor nog zette hij mij op het spoor van Elinor Ostrom waardoor ik ook zeer snel in interdisciplinaire middens terecht kwam. In het afgelopen decennium was Jan Luiten zowel een *sparing partner* om nieuwe, vaak te gekke, ideeën op uit te proberen, als een *compagnon de route* met wijs advies over alle aspecten van het academische gebeuren. Zonder die samenwerking zou ik beslist een heel andere onderzoekster en academica geworden zijn.

Ik heb veel geluk met zoveel fantastische collega's. Zonder hen zou ik *hier* niet staan. Maar mijn "nomadenbestaan" binnen een actieradius van ongeveer 200 kilometer, tussen Gent en Utrecht, zou onmogelijk zijn zonder begrip van en ondersteuning door familie en vrienden. Zonder hen zou ik *nergens* staan. In het bijzonder wil ik daarbij mijn ouders bedanken, in het bijzonder voor hun bereidwilligheid om Kaat telkens weer liefdevol op te vangen. Komen en gaan, afscheid nemen en je welkom voelen zijn het laatste decennium een deel van mijn bestaan geworden. Dat deze nomade altijd weer de weg naar huis weet te vinden is zonder meer te danken aan Hans en Kaat, die vaak meer rekening houden met mij dan ik met hen. Het behoeft geen wetenschappelijk betoog om te weten welke collectieve actie mij het dierbaarst is.

Ik heb gezegd.

BIBLIOGRAFIE

Originele bronnen

Overeenkomst uit 1442 van de Utrechtse begijnen met het linnenweversgilde om aan deze laatste jaarlijks 1,5 pond te betalen voor het door het gilde verleende recht om met twee of drie weefgetouwen doeken te weven (Het Utrechts Archief, Archieven van de kloosters (toegang 0705), inventarisnummer 989).

Boeken en artikelen

Beukers, E. (ed.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* (Hilversum 2007).
Bosker, M., E. Buringh, en J. L. van Zanden, 'From Baghdad to London: unraveling urban development in Europe, the Middle East, and North Africa, 800-1800', *The Review of Economics and Statistics* (forthcoming; Early Access-version available online at http://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/REST_a_00284, doi: 10.1162/REST_a_00284).

De Moor, T., 'Avoiding tragedies: a Flemish common and its commoners under the pressure of social and economic change during the eighteenth century', *The Economic History Review* 62 (2008) 1-22.

De Moor, T., 'The Silent Revolution: a new perspective on the emergence of commons, guilds, and other forms of corporate collective action in Western Europe', *The International Review of Social History* 53 (2008) 175-208.

De Moor, T. en A. Tukker, Participation versus punishment. The relationship between institutional longevity and sanctioning in the early modern times (case studies from the East of the Netherlands) (Paper voor de Rural History Conference 2013, Bern, 19-22 augustus 2013; online beschikbaar via http://www.ruralhistory2013.org/papers/3.4.3._DeMoor.pdf).

De Munck, B., S. L. Kaplan, en H. Soly (eds.), *Learning on the shop floor. Historical perspectives on apprenticeship* (London/New York 2007).

De Munck, B., P. Lourens, en J. Lucassen, 'The establishment and distribution of craft guilds in the Low Countries, 1000-1800', in: M. Prak e.a. (eds.), *Guilds in the early modern low countries. Work, power and representation* (London 2006) 32-73.

Demélas, M. D. en N. Vivier (eds.), *Les propriétés collectives face aux attaques libérales (1750-1914). Europe occidentale et Amérique latine* (Rennes 2003).

Goudswaard, M., 'Evelien Tonkens; "Stille revolutie in verzorgingsstaat mist samenhang en logica"', *Het Financieel Dagblad*, 23 juli 2013.

Hardin, G., 'The tragedy of the commons', *Science* (New Series) 162 (1968) 1243-1248.

Henrich, J., e.a. (eds.), *Foundations of human sociality: economic experiments and ethnographic evidence from fifteen small-scale societies* (Oxford University Press 2004).

Hoppenbrouwers, P. C. M., 'The use and management of commons in The Netherlands. An overview', in: M. De Moor, P. Sharpe, en L. Shaw-Taylor (eds.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500 - 1850* (Turnhout 2002) 87-112.

- Humphries, J., 'Enclosures, common rights, and women: the proletarianization of families in the late eighteenth and early nineteenth centuries', *The Journal of Economic History* 50 (1991) 17-42.
- Hurenkamp, M., E. Tonkens, en J. W. Duyvendak, *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven* (Amsterdam 2010).
- Kaijser, A., 'System building from below: institutional change in Dutch water control systems', *Technology and Culture* 43 (2002) 521-548.
- Lenos, S., P. Sturm, en R. Vis, *Burgerparticipatie in gemeenteland. Quick scan van 34 coalitieakkoorden en raadsprogramma's voor de periode 2006 – 2010* (Amsterdam 2006).
- Meeus, T. J. en J. Wester, "'Mensen die echt zorg nodig hebben, laten we niet in de steek'", *nrc.next*, 26 april 2013.
- Neeson, J. M., *Commons: Common right, Enclosure, and social change in England, 1700-1820* (Cambridge 1996).
- Pommer, E., e.a., *Minder voor het midden. Profijt van de overheid 2007* (Den Haag 2011).
- Reher, D. S., 'Family ties in Western Europe: a persistent contrast', *Population and Development Review* 24 (1998) 203-234.
- Shaw-Taylor, L., 'Parliamentary Enclosure and the emergence of an English agricultural proletariat', *The Journal of Economic History* 61 (2001) 640-662.
- Slicher van Bath, B. H., *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht 1978).
- Sluyterman, K., J. Dankers, J. van der Linden, en J. L. van Zanden, *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898-1998* (Den Haag 1998).
- Soens, T., *De spade in de dijk? Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaams kustvlakte (1280-1580)* (Antwerpen 2009).
- Thompson, E. P., 'The moral economy of the English crowd in the 18th century', *Past & Present* 50 (1971) 76-136.
- van Bavel, B. J. P., 'Markets for land, labor, and capital in northern Italy and the Low Countries, twelfth to seventeenth centuries'. *Journal of Interdisciplinary History* 41 (2011) 503-531.
- van Bavel, B. J. P., 'The transition in the Low Countries. Wage labour as an indicator of the rise of capitalism in the countryside 1300-1700'. *Past & Present* 195 (supplement 2) (2007) 286-303.
- van Bekkum, O. en C. Griffioen, *Coöperatie+. De economische betekenis van de coöperatie* (Utrecht 2012).
- van den Berg, E. en J. de Hart, *Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld* (Den Haag 2008).
- van der Vleuten, L. en J. L. van Zanden, 'Drie golven gilden. Institutionele ontwikkeling van koopliedengilden tot knechtbussen', *Leidschrift* 25(2) (2010) 59-71.
- van Velzen, T., "'Marktwerking in energiesector is overschat". Ir. Maarten van Riet pleit voor lokale coöperaties', *De Ingenieur*, 29 juni 2012, 48-50.
- van Zanden, J. L., 'The paradox of the marks. The exploitation of commons in the eastern Netherlands, 1250-1850', *The Agricultural History Review* 47 (1999) 125-144.

CURRICULUM VITAE

Tine De Moor (geboren op 8 mei 1975 te Gent, België) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent en de University of London en Milieukunde aan de Universitaire Instelling Antwerpen (1993-1998). Van 1998 tot 2004 was zij werkzaam als onderzoekster bij de afdelingen Middeleeuwse en Nieuwe geschiedenis van de Universiteit Gent en schreef een proefschrift over het gebruik en beheer van gemene gronden in Zandig Vlaanderen in de achttiende en negentiende eeuw (*Tot Proffijt van de Ghemeensaemheijt*, 2003). In 2004 begon zij als postdoc-medewerker bij de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit Utrecht en werkte er in het kader van verschillende projecten over de ontwikkeling van instituties voor collectieve actie en het ontstaan, verspreiding, en gevolgen van het Europese Huwelijkspatroon, onder meer in samenwerking met Jan Luiten van Zanden. Daarnaast is ze al vele jaren actief bestuurslid van de *International Association for the Study of the Commons* waarvoor ze in 2007 ook het peer-reviewed Open Access journal *The International Journal of the Commons* opzette. In 2009 verwierf zij een *European Research Council Starting Grant* die haar de gelegenheid bood om een eigen onderzoeksgroep rond het thema van instituties voor collectieve actie en daarmee gerelateerde thema's op te zetten. Sindsdien verwierf zij verschillende andere onderzoeksprojecten, waaronder een NWO-VIDI-subsidie. Het onderzoeksteam bestaat uit postdocs en aio's met verschillende disciplinaire achtergronden en bestudeert de oorzaken, functioneren, en gevolgen van zowel historische als hedendaagse vormen van geïnstitutionaliseerde samenwerking. Daarnaast wordt ook actief samengewerkt met organisaties uit het maatschappelijke middenveld en beleidsmakers.

Voor meer achtergrondinformatie over het thema van deze oratie en de projecten van het onderzoeksteam *Instituties voor Collectieve Actie*, zie www.collective-action.info.

DE LAATSTE UITGAVEN IN DEZE REEKS ZIJN:

- Peter Galison, *The Objective Image* (2010)
- Frans Timmermans, *Het Europees Project in een mondiaal perspectief – ‘chez nous – de nous – et avec nous!’* (2010)
- Frans W.A. Brom, *Thuis in de technologie* (2011)
- Joris van Eijnatten, *Beschaving na de cultural turn. Over cultuur, communicatie en nuttige geschiedschrijving* (2011)
- Joanna Bourke, *Pain and the Politics of Sympathy, Historical Reflections, 1760s to 1960s* (2011)
- Leo Lentz, *Let op: Begrip verplicht! Begrijpelijkheid als norm in de wet* (2011)
- Jos J.A. van Berkum, *Zonder gevoel geen taal* (2011)
- Martti Koskeniemi, *Histories of International Law: Dealing with Eurocentrism* (2011)
- Michael W. Kwakkelstein, *Het wezen van de schilderkunst volgens Leonardo da Vinci. Over de verhouding tussen kunsttheorie en de praktijk van de schilder in de Renaissance* (2011)
- Peter-Ben Smit, *De canon: een oude katholieke kerkstructuur?* (2011)
- Els Stronks, *Loden letters, digitale dartels* (2012)
- Bob G.J. de Graaff, *De ontbrekende dimensie: intelligence binnen de studie van internationale betrekkingen* (2012)
- Christian Lange, *The Discovery of Paradise in Islam* (2012)
- Femke Halsema, *David en Goliath 2.0. Versterken Social Media de mensenrechten?* (2012)
- Birgit Meyer, *Mediation and the Genesis of Presence. Towards a Material Approach to Religion* (2012)
- Joan Wallach Scott, *Emancipation and Equality: A Critical Genealogy* (2012)
- Ton Hoenselaars, *Overleven met Shakespeare* (2012)
- Michael Burke, *Rhetorical Pedagogy: Shaping an Intellectually Critical Citizenry* (2013)
- Marieke Teeuwen, *Stemmen van de zijlijn: De organisatie van kennis in middeleeuwse handschriften* (2013)

COLOFON

Het onderzoek voor deze oratie werd mede mogelijk gemaakt door financiering uit het Zevende Kaderprogramma van de Europese Commissie, met name de European Research Council Starting Grant getiteld “‘United we stand”. The dynamics and consequences of institutions for collective action in pre-industrial Europe’, toegekend aan Tine De Moor in 2009 (FP7/2007-2013/ERC grant agreement n° 240928).

Voor alle informatie over het onderzoek rond Instituties voor Collectieve Actie dat plaatsvindt binnen de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit Utrecht, zie www.collective-action.info.

Copyright

(Creative Commons Attribution 3.0): Tine De Moor

Vormgeving:

René van Weeren en Communicatie & Marketing, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Uitgave:

Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht, 2013

ISBN-Nummer: 978-94-6103-034-4

Oratie

Uitgesproken bij
de aanvaarding
van het ambt van
hoogleraar
*Institutes voor
Collectieve Actie
in Historisch
Perspectief,*
30 augustus 2013.

Parallel aan de huidige sociale, economische, en ecologische crisis ontwikkelen zich in een hoog tempo nieuwe instituties voor collectieve actie. Burgercollectieven in zorg, energie, infrastructuur, etc. die opgezet worden door burgers bieden, daar waar de overheid zich terugtrekt en de markt het laat afweten, een toegankelijk en betaalbaar alternatief op lokaal niveau. In media en onder wetenschappers wordt wel eens van een revolutie in ons maatschappelijk bestel gesproken. Maar is dit wel zo? Is dit een kantelmoment waarbij de hele samenleving op de schop gaat?

Tine De Moor duidt aan de hand van 1.000 jaar geschiedenis waarin de huidige ontwikkelingen verschillen van vroegere “boosts” in het ontstaan van instituties voor collectieve actie. Net zoals vandaag werden gelijkaardige periodes van groei van dit soort instituties voorafgegaan door periodes van versnelde ontwikkelingen van de vrije markt. Als zodanig vormen ze dus een correctiemechanisme en kunnen op die manier ook een belangrijke rol spelen binnen de samenleving, als een ander *governance model* naast markt en staat. De Moor pleit voor institutionele diversiteit en het gebruik van onze kennis over het functioneren van instituties uit het verleden om de huidige trend te verduurzamen.